

† ФЛОДОР ИВАНОВИЋ УСПЕНСКИ

У Петрограду, садашњем Лењинграду, умро је 10 септембра прошле 1928 г. бивши дугогодишњи директор Руског Археолошког Института у Цариграду, академик Ф. И. Успенски, у 85 години живота. С њиме је нестало једног шампиона на пољу византиске, и средњевековне словенске, историје, чувеног не само у Русији где је поникао, него и у целом стручном свету. Од свог дугог века, он је неких 55 година са највећим успехом обрађивао обадве те научне области, које не могу једна без друге. Занимао се њима у најширем обиму, обухватајући у своја истра-

живања проблеме и из политичке, и из црквене, и из културне, па делимице и из књижевне историје Византије и средњевековних Словена. Од како је предузео да диригира Цариградским Руским Археолошким Институтом који је и основан по његовој иницијативи и замисли (1894), он је, у вези са задацима тога завода, постао и археолог. Написао је по многобројним стручним часописима и засебно, читаву библиотеку расправа, критика, извештаја, већих и мањих монографија и научних дела. Свуда се ту он показивао не само као савесан утврђивач историских факата и односа на основу изворних података, него и као дубок тумач веза у тим фактима и односима. Но сем научника у највећем стилу, у њему је изгубљен и одличан научни организатор, каквих је мало нарочито код нас Словена. Засебно ваља ударити гласом на његове заслуге за југословенску историју, нарочито за историју Бугара, коју је својим важним открићима задужио за вечита времена.

Успенски се родио 1845 г. у Галичкој области Костромске губерније, као син сиромашног црквењака. По родитељској жељи, свршио је семинарију, да би се одао духовничкој каријери. Но затим је измолио иступ из црквених редова у грађанске, па се уписао на новоотворени Историско-Филолошки Институт у Петрограду (1870). То је баш било у доба кад су се у Русији, тако пуној византиских утицаја и традиција, рађале византиске студије. Нарочито у Петрограду, на поменутом Институту (факултету), будили су и речју и пером интерес за те студије угледни професори и научници историчар Бестужев-Рјумин, слависта Ламански, а понајвише словенски Диканж, отац науке о Византији код Руса, млади и учени Васиљевски. Код њих се и студент Успенски запојио за увек жарком љубављу према историји византиској и словенској. Још из ђачке клупе, он је објавио своју озбиљну студију „Прве словенске монархије на северо-западу“ (1872), књигу од преко 250 страна. Она је не само у стручним круговима скренула на њега пажњу, него је учинила крај и беде у којој се налазио због немогућности његовог сиромашног дома да га издржава. Осигурала му је за цело време школовања стипендију Словенског Добротворног Друштва, од кога је речено питање било расписано као стипендијатски темат. Давши тај свој први рад науци о Словенима, Успенски је одмах својим другим радом, то јест магистарском дисертацијом о византиском историописцу Ни-

кити Акоминату, којом је завршио универзитетско учење и студентски живот, закорачио и у византиске студије (1874).

Самостална научничка делатност Успенског дели се на три периоде, од којих прве две захватају по 20, а трећа, последњих 15 година његова живота.

Најпре иде периода 1874—1894 г., то јест доба проведено у Одеси, на катедри опште историје код тамошњег Новоросиског Университета, где је Успенски, убрзо после магистарског испита и дисертације, постављен прво за доцента, а кроз коју годину и за професора. Још од почетка ове периоде, он је све јаче падао у очи. Већ његово приступно предавање „Значај византиских студија за изучавање средњевековне историје“ (штампано у „Записки Новорос. Универз.“ 16, 1875) показивало је историчара од широких замаха. У вези с научним путовањима по иностранству, објавио је он затим прилог „О неким словенским и словенски писаним рукописима, чуваним у Лондону и Оксфорду“ (у „Журн. Минист. Народн. Просв.“ 1878). Наскоро, појавила се његова позната докторска дисертација „Постанак другог бугарског царства“ (Одеса 1879), која му је донела професуру. Затим је настао прави пљусак његових научних радова, опет час из византиске час из словенске историје, као и са пограничног земљишта где се те две области укрштају. Тако напр., он је тада написао: О књижевној заоставштини митрополита атинског. Михаила Акомината, старијег брата горепоменутог историчара Никите (две расправе: 1) у „Журн. Мин. Народн. Просв.“ 1879, и 2) засебно, „Дела Михаила Акомината“, Одеса 1881, после Ламбросова издања тога писца); о последњим византиским царевима из династије Комнина, Алексију II и Андронику I („Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1880 и 1881); монографију о слависти Ф. К. Бруну (1804—1880), Одеса 1881; неколико врло важних расправа о аграрним односима у Византији и код средњевековних Југословена („Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1883; „Записки Новорос. Универз.“ 1883—5, 1888; „Извѣстія Слав. Благотвор. Общества“ 1884; „Сборникъ В. Ламанскаго“ 1883; „Труды VI. археологич. съѣзда въ Одессѣ“, 1884, и засебно 1888); неколико такође врло важних црквено-историских и културно-историских студија о Византији и Југословенима („Цариградски сабор од 842 г. и утвр-

ђење православља“, у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1891; „Синодик у недељу православља“, у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1891, и засебно, Одеса 1893; „Богословски и философски покрет у Византији XI и XII века“, у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1891; веома знатно дело „Скице из историје византиске културе“, у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1891—2, и засебно 1892; више расправа из средњовековне историје Русије и руско-византиских односа („Преговори о миру између Москве и Пољске 1581 до 1582“, у „Записки Новорос. Универз.“ 1883; „Односи Рима с Москвом“, у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1884; „Како је у Русији никло и развијало се источно питање“, у „Записки Новорос. Универз.“ 1887; „Брак цара Ивана III са Софијом Палеологином“, у „Историч. Вѣстникъ“ 1887; „Русија и Византија у 10-ом веку“, Одеса 1888, поводом 900-годишњице крштења Русије; „Византиски поседи на црноморској обали у 9 и 10 веку“, у „Кіевская Старина“ 1889, што је изазвало полемику Васиљевског у „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1889; „Патријарх Јован Граматик и Руси — Дромити у Симеона Магистра“, „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1890). Поменимо такође „Напомене ка историји Црне Горе“ („Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1890); и т.д. Тежиште целе ове активности Успенског у овој периоди чине радови који се односе на аграрну, црквену и културну историју Византије. На крају ове периоде, Успенски је већ важно као један од најбољих познавалаца византиске и југословенске прошлости. Сем тога, још у Одеси су се испољиле и његове организаторске способности. Његовом иницијативом основано је тада тамо, као одсек „Историско-Филолошког Удружења“ и као одељак „Летописа“ тог Удружења, прво руско друштво и прво руско гласило за византиске студије. И ту је он штампао неке важне радове.

Друга периода у делатности Успенскога обухвата године 1894—1914, пробављене у старој византиској престоници Цариграду, на положају директора тамошњег Руског Археолошког Института. У току тих 20 година, Успенски је као научник и организатор достигао свој врхунац. Он је тада подигао себи најсјајније и најтрајније научне споменике. Као најглавнији међу њима стрчи сам речени

Институт (основан 1894), заједно са својим гласилом „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополя“ (почело излазити 1896). По угледу на сличне западноевропске установе у класичким градовима Риму и Атини, Цариградски Институт Успенскога био је и сâм стално руско научно тело, са седиштем у тој знаменитој вароши. Састојао се, сем из директора, још и из другог стручног особља. Добијао је плате за особље и средства за рад из буџета царске Русије. Бирао је себи и друге чланове, из реда руских и страних научника. Имао је за задатак проучавање историских споменика на ближем истоку у чијем се срцу и налазио, а за који се царска Русија најживље интересовала у сваком, па и у научном погледу. У брзо, Институт се снабдео великом стручном библиотеком, знатном збирком класичких, а поглавито византиско-словенских, па и других, старина и рукописа, набављених из источних крајева, као и осталим нужним научним прибором. Огромне су услуге које је је тај завод учинио науци и као археолошко-историско друштво за ближи исток, и као стручна радионица, и као расадник који је привлачио млађе стручњаке, не само из Русије него и са Балкана, на дубље специјалисање и усавршавање¹. Ископавањима и трагањима Института по старим уметничким споменицима и рукописним библиотекама у самом Цариграду и по околним балканским и малоазиским крајевима, систематским прикупљањем старих натписа, новаца, печата и других старина, расправама и илустрацијама у којима су сви ти налазци изношени пред научни свет, прилозима и о другим још нерешеним стручним питањима, силно је обогаћена како археологија тако и историја народа и земаља на ближем истоку, нарочито Византије и јужних Словена, и то не само у грађи, него и у научним резултатима и погледима. Између осталог, Институт је извршио и ове знамените научне послове: откриће и прво издање Самуиловог словенског натписа из 992/3 г., најстаријег до сад познатог ћирилског споменика; ископавање и проучавање старе бугарске престонице из доба пре постанка Великог Преслава, то јест града Плиске, где су поред другог материјала, извучени из земље и обелодањени врло важни натписи за

¹ Између осталих, тамо су се по дуже бавиле и моје колеге г. г. Ј. Радонић и Ст. Станојевић. А и ја сам ту свраћао у два маха на рад. Ми смо још од онда постали и чланови Института.

историју турских Бугара на Балкану; проналазак и публиковање једног драгоценог грчког старозаветног рукописа из 12-ог века, са многобројним знатним минијатурама, сачуваног у библиотеци цариградског византиско-турског двора (сарајски кодекс); обелодањење важних старих мозаика и других уметничких остатака у рушевинама некадашњих сјајних византиских цркава и манастира: Св. Димитрија у Солуну, Хоре и Студитске лавре (цамије Кахрије и Ибрахор) у Цариграду; и т. д., и т. д. Од како су руски светогорски калуђери добили на управу наше „Дечане“, Институт је смишљао да се научно позабави и том знаменитом српском лавром. Али су догађаји које ћемо поменути мало ниже, омели тај посао.

Цело то обиље материјала и резултата објављивано је у поменутом органу Института, „Извѣстія“, под уредништвом Успенског. О најзнатнијим открићима до којих би се дошло при Институтским ископавањима, истраживањима и набавкама писао је ту обично сâм Успенски, а о другим наласцима његово особље. Уједно су „Извѣстія“ доносила, од уредника или од осталих чланова тога тела, и друге студије, а не само о грађи на коју би наишао Институт. Дабогме, у садржини тог часописа, као год и у раду Института, главно су место заузимале византиске и словенске студије. На тај начин, Цариградска „Извѣстія“ Успенског постала су, уз минхенски „Byzantinische Zeitschrift“ Карла Крумбахера и уз петроградски „Византійскій Временникъ“ Васиљевскога и Регеља, трећи главни стручни лист на свету за науку о Византији. Шеснаест томова тога листа, који су изишли један за другим, из године у годину све већи и бољи, често праћени обимним албумима снимка, планова и илустрација, остаће за увек једна од најбогијих ризница за византиологе, а такође и за слависте. Осим тога, од оснивања Цариградског Института и „Извѣстія“, Руси су били једини народ који је имао два све снажнија центра и гласила за проучавање Византије, то јест не само у Петрограду, него и у Цариграду. Готово је изгледало као да ће Русија, у међународној научној утакмици на том пољу, отети ондашње немачко првенство.

Пред рат балканских држава с Турском, Цариградски руски Институт и његова „Извѣстія“, по претходном споразуму Успенскога са југословенским стручњацима, а уз материјално учешће и југословенских влада, стали су ширити свој круг рада и на ископавања предисториских старина по Балкану. Због тог плана

Успенски је тада долазио у Београд, а једно наше научно изасланство ишло је к њему у Цариград. Затим се заједнички копало у Винчи (Васић), и на једном месту у Тракији (Жупанић). Но као што ћемо видети, светски рат је прекинуо сваку акцију Института и уредништва „Извѣстїя“ на свима другим пољима, па и на предисторији.

У вези са организаторском и директорском дужношћу у Институту, са све разгранатијим радом свог завода, са позивом уредника и најглавнијег сарадника „Извѣстїя“, Успенски је тада развио заиста колосалну делатност. Он је лично руководио стварањем институтских стручних збирака и библиотеке, одношанима свог завода са другим ученим друштвима, ископавањима и научним екскурзијама по Цариграду и ван Цариграда, и т. д. „Извѣстїя“ су готово у свакој свесци доносила по један или више његових научних прилога, а по некад је и цео годишњи том тога часописа био његово дело. Између осталог, ту су угледали света и ови важни његови радови: „Осуда јереси Јована Итала“ (том II, 1897); „Гранични стуб између Византије и Бугарске“ (том III, 1898); „Натпис цара Самуила“ (том IV 1, 1899); „Охридски рукопис Јована Скилице“ (том IV 2, 1899); „Цариградски епарх“ (том IV 2, 1899); „Цариград при крају 4-ог века“ (поводом 1500-годишњице Јована Златоустог, том IV 3, 1899); „Мишљења и одлуке цариградских локалних сабора 11-ог и 12-ог века о уступању црквених имања на уживање“ (том V, 1900); „Војно уређење византиског царства“ (том VI 1, 1900); „Старобугарски натпис Омортага“ (том VI 1, 1900); „О старинама града Трнова“ (том VII 1, 1901); „Археолошки споменици Сирије“ (том VII 3, 1902); „Одломци једног мозаика у цркви Св. Јована у Равени“ (том VIII, 1902); „Абоба-Плиска“ (том X, 1905); „Цариградски серајски рукопис Осмокњижија“, том XII, 1907); „Бугарски Асеновићи у служби Византије XI—XIII века“ (том XIII, 1908); „О новооткривеним мозаицима у цркви Св. Димитрија у Солуну“ (том XIV, 1909), и т. д.

Но овај овако плодан рад Успенског у Цариградском Институту и у „Извѣстїя“ не представља још ни приближно целокупну његову научну делатност у овој периоди. Он ни тада

није прекинуо сарадњу у другим стручним листовима. Тако напр. петроградски „Византиски Временник“ у свом почетном тому којим је заснован (1894), донео је између осталог и значајну расправу Успенског „Партије у циркусу“ (хиподрому цариградском). Други његови прилови изишли су у „Записки Императорской Академии „Наукъ“ (1895), у „Русская Мысль“ (1897) и т. д.

Осим тога, Успенски је у току ове периоде доспео да изрази и главно дело свога живота, поделивши посао са својим верним помагачем, секретаром Института, такође покојником, Панченком. Реч је о огромној „Историји византиског царства“, првој на руском језику. Успенски је у тој Историји написао главни и највећи део, то јест до пада Византије под Латине; а одељак о времену Латинског Царства цариградског и последње византиске династије Палеолога саставио је Панченко. Сам I том, штампан у Петрограду 1913 г., изнео је, не рачунајући многобројне раскошне илустрације, скоро 900 страна. Недавно (1927), у бољшевичком Лењинграду, објављена је још само прва половина II тома, такође читава књижурина. Но, због нових прилика, она је добила куд и камо скромније рухо. Остатак рукописа чекаће нажалост незнано докле на штампање. Успенски је ту дао синтезу своје огромне учености на пољу науке о Византији и о византиско-словенским везама.

Трећу и последњу периоду у делатности Успенског чини време од 1914 год. до смрти, то јест његов рад у царском Петрограду, а затим у бољшевичком Лењинграду, од како су бољшевици назвали тим именом Петроград. Кад је 1914 године букнуо светски рат, у коме је и Турска, у друштву са централним силама, дигла оружје против Русије и њених савезника, Успенски је, дабогме, морао оставити Цариград. Он је на брзу руку запечатио свој Институт, обуставивши и излажење „Извѣстiя“, па је заједно са својим особљем прешао у Русију, и настанио се у Петрограду. Пошто је Васиљевски умро још 1899 г., вођство византиских студија у Русији предузео је сад тамо, сасвим природно, Успенски, као најстарији и највећи живи византиолог руски. Док је код Руса још трајала царска влада, он је својим високим ауторитетом, својом ванредном лично продуктивношћу и својим неуморним настојавањем за сарадњу других руских стручњака, слободних од војне дужности, ипак

налазио начина да учини више него ико, како би се рад Руса на византиској науци, чак и у то страшно ратно доба, одржао непрекинут, па ма и у скромнијим размерима. Својој старој Одеси он се убрзо јавио са расправом „Прве стране руског летописа и византиске прелазне легенде“ („Записки Императорс. Общества для Исторіи и Древности въ Одессѣ“ XXXII, 1915). У самом Петрограду, он је узео у свје руке уређивање часописа „Византійскій Временникъ“, па је и ту одмах објавио две своје расправе („Нова струја која оживљава историју Византије“ и „Нагиб конзервативне Византије на страну западњачких утицаја“, „Виз. Временникъ“ XXII, 1915/16). Регељ пак, на коме је то главно гласило руске византиологије било остало после Васиљевског, основао је у Јурјеву свој засебни орган „Византійское Обзорѣніе“ (1915). Тако су се Руси трудили да и у бесном светском рату сачувају бар два часописа за византиологију. Наскоро, 1916/17 г., користећи се тадашњом руском офанзивом против Турске у североисточним крајевима Мале Азије, Успенски је извршио један научни пут у Трапезунт, ради проучавања тамошњих археолошких споменика и манастирских библиотека, тражећи грађу нарочито за историју трапезунтског царства. Међутим, он је за све то време живео у нади да ће заставу византиских студија у самој руској отаџбини моћи једног срећног дана предати неком од својих млађих помоћника, и да ће, можда у руском Цариграду, опет обновити свој тамошњи Институт, своја „Извѣстія“ и своје прекинуте послове на истоку. Но у том је, 1918 г., дошла бољшевичка револуција. Успенски се морао за увек растати не само с том милом надом, него и са најошновнијим погодбама и потребама за рад на струци којој је посветио цео живот. Бољшевици су на Цариград и на тамошњи Институт Успенскога гледали сасвим другим очима него ли царска Русија. Сем тога, они су из корена изменили задатак и уређење руске науке и школе. У бољшевичкој интернационали нарочито су зло прошле националне науке и њихове помоћнице. Руски представници тих наука, у колико их није био покосио рат, делом су избегли у иностранство, а делом су, оставши код куће, пролетаризирани, изгубивши, под ударцима комунистичког режима, сву личну својину, па и своје библиотеке. По себи се разуме да су се све те невоље сручиле и на

важну помоћницу руско-словенске науке, византиологију, и на њеног седог првосвештеника, Успенског, и на остале живе руске византиологе. Напредним византиским студијама у Русији од једанпут је пресечен живот. Успенски се изненада нашао и без средстава и без књига, вративши се у некадашњу сиротињу свог првог студентског доба. Црне дане дочекали су и његови млађи сарадници. Нестало је петроградског „Византиског Временика“, а тако исто и јурјевског „Византиског Обзора“.

И сад се дешава чудо. Стари Успенски, не дајући да његова драга струка у његовој отаџбини умре за навек пре њега, васкрсао ју је из гроба, и подигао ју је опет на ноге. Кад су се времена мало смирила, његов ауторитативни апел на бољшевичке властодршце да не кидају у Русији са византиологијом, на којој сарађује цео културни свет, и у којој се Русија могла дичити једном заиста славном научном традицијом, није одјекнуо на празно. У крилу руске Академије Наука у Лењинграду, којој је и он припадао као један од најстаријих њених чланова, створени су, под његовим председништвом, стручни византиолошки одбори, прво за изучавање Константина Порфирогенита, затим и за припремање новог издања Диканжева речника за средње-вековни грчки језик; па су најзад оба та одбора сливена у један већи „руско-византиски одбор“. Уједно је, при Академији, као и пре под уредништвом Успенског, опет оживео „Византійскій Временникъ“ (почев од 1923 г.). Око ових жижа Успенски је убрзо сакупио у коло све још живе руске византиологе растурене по Русији, разбудивши их својим светлим примером из чаме у коју су их бациле невоље новoga стања, и уливши им снагу и вољу за рад. Његова старачка рука била је и сад неуморна у писању. Са својим прилозима, он се и даље редовно јављао не само у свом „Византиском Временику“, него и у другим домаћим, па и страним часописима. Заједно са својим ученим помоћником, професором В. Н. Бенешевихем, он је тада издао збирку Вазелонских грчких аката, важних за аграрну историју Византије. Дирљиво је било посвећење те збирке 2-ом византиолошком међународном конгресу у Београду, на који су оба та заслужна руска научника били позвани, али на који, нажалост, нису могли доћи. У ово је време изишла и горепоменућа прва половина 2-ог тома велике византиске историје Успенског, штампана о његовом личном трошку. Најзад,

не клонувши док га није издао очни вид, он је саставио, као додатак том свом главном делу, и Историју Трапезунтског Царства, која за сад остаје у рукопису.

Огромне научне заслуге Успенског признао је још за његова живота цео руски и страни стручни свет. Он је већ одавна био члан не само руске, него и неколиких страних, нарочито словенских, Академија Наука, па и наших двеју; а сем тога и члан многобројних стручних друштава. У своје време, приликом једног његовог јубилеја, подарила му је његова Одеса један слављенички Зборник научних прилога. За његову 80-годишњицу почела му је удружена словенска и француска наука штампати у Паризу један још већи Зборник научних дарова, који, нажалост, због данашњих тешких прилика за науку и књигу, није још готов, тако да слављеник није дочекао да га види. Вечну захвалност дугује Успенском, као што показује горњи списак његових публикација, и сторија православне цркве, због чега је наше „Богословље“ сматрало за дужност да се овде поклати његовој великој сени. За увек је Успенски обавезао и византиолошки семинар нашег Универзитета, поклонивши му још пре рата своја „Извѣстия“ и т. д., а у последње време још и прву половину 2-ог тома своје Византиске Историје, своје и Бенешевићеве „Вазелонске Акте“ и т. д. Осим тога, семинар је, на његово и Бенешевићево заузимање, добио од руске Академије Наука без мало целу серију „Византиског Временика“, на место старог примерка тог часописа који нам је пропао за време рата. Успомени овог свог великог добротвора, семинар је посветио нарочиту седницу. Већ смо напред истакли, шта је Успенски учинио за напредак словенске историје. Овдашње руско „Археолошко Друштво“, као и „Српско Историско Друштво“ исказали су му за то своју најдубљу захвалност, такође на засебним седницама.¹

Д. Н. Анастасијевић.

¹ За његову пажњу према београдском конгресу, византолога посвећујемо му ја и г. Гранић наш редакторски труд око издања зборника предавања, одржаних на том конгресу.